

מה זה 'נקי' ?

אקולוגיה, אקואטיקה, אקומיתולוגיה והשיח הביקורתי על הספרות

מאה שנה להולדת ישראל כהן

השיח האקולוגי על התרבות

המחשבה החדשה על אקולוגיה כצורה של הבניה קוגניטיבית שבאמצעותה ניתן יהיה לשוחח על המכלול התרבותי נולדה במחקריו של גריגורי בייטסון (1904-1980) בסוף שנות הששים. בייטסון, אנתרופולוג, פסיכולוג ופילוסוף, שצעדיו המדעיים הראשונים נעשו בשיתוף עם רעייתו הראשונה האנתרופולוגית מרגרט מיד, ביקש להבנות שיח חדש שבאמצעותו ניתן יהיה להסביר תופעות שקיבלו את הסברן מתחומי דעת גובלים זה לזה, אך גם רחוקים זה מזה (אנתרופולוגיה, פסיכולוגיה, תורת האבולוציה ואפיסטמולוגיה), בתוך מערכת הסברית אחת. כמי שהיה שותף באמצע שנות הששים בניסוח המחשבה החדשה על הקיברנטיקה, שאף לכוון שיח שבו תוסברנה "עובדות" פסיכולוגיות, סוציולוגיות אנתרופולוגיות ואפיסטמולוגיות בתוך על-מערכת המשקיפה על כל תחומי הדעת הללו כמקושרות ומצויות ביחסי היזון הדדיים. מסותיו עוררו התנגדות רבה, וכותבן הצטייר כמהלך בשולי התחומים השונים, וכמי שאינו שרוי באף אחד מהם במלאות מדעית מוסכמת. רק כשאסף אותן בראשית שנות השבעים למהדורה הראשונה של ספרו **צעדים לקראת האקולוגיה של הרוח** (1972), הצטייר האופק המדעי והפילוסופי של מחקריו, ולראשונה התנסחו גם ההשלכות התרבותיות והחברתיות של מחשבתו.¹

החידוש בקישור האקולוגיה לתרבות הובא בפרק הנושא את השם "הסבר קיברנטי" ובו הועלתה בפעם הראשונה ההצעה להעמיד את מושג הסביבה (environment) כיחידה בסיסית להסתכלות שתרחישה הפיסיקליים, הביולוגיים, האנתרופולוגיים והתרבותיים מקבלים את הסבריהם מהצבעה על היזונים שבינם לבין עצמם.² כך ביקש בייטסון לפרוץ את הדיאכרוניות של ההסברים ההתפתחותיים הליאנריים בצורתם האבולוציונית הדרויניסטית המסורתית, ולחצות את קווי ההסבר של הדיסציפלינות המדעיות השונות, שאותן

¹ Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ballantine, New York, 1972. זכה למבוא מחודש ומאלף לקראת הוצאתו המחודשת בשנת 2000. המבוא נכתב על ידי אלמנת המחבר Mary Catherine Bateson וניתן לקרוא בו באתר: www.oikos.org/stepsintro.htm

² במאמר זה סיכם בייטסון את מסקנותיו ביחס לקיברנטיקה כמקצוע חדש וסימן את האקולוגיה כמקצוע קיברנטי המשקף את עמדותיו אלה: "Cybernetic: Explanation", *American Behavioral Scientist*, Vol. 10, No. 8, Sage Publications, (April 1967), pp.29-32. נדפס מחודש בספר *Steps to an Ecology of Mind*, שם עמ' 417-405.

השיח האקולוגי על ספרות

ראה כְּרוֹת בכפיפה אחת בתוך ההסבר הקיברנטי האקולוגי.³ סמוך מאוד להדפסת ספרו של בייטסון בשנת 1972 כבר נעשתה האקולוגיה מאסטרטגיה מדעית ששותפים לה מדענים בתחום הגיאוגרפיה, מדעי החיים והאנתרופולוגיה לתחום חברתי-פוליטי של ארגונים לשמירת הסביבה בעיקר כאינטרס של קהילות עירוניות. נושא זה שעלה במסותיו האחרונות של בייטסון כמוצר לוואי (byproduct) של מחשבתו, למשל במסה "אקולוגיה וגמישות בציוויליזציה עירונית", סימן בסוף שנות הששים את האופק של הדיונים החדשים באקולוגיה, בכך שהטיל מגבלות על התפתחות הציוויליזציה העירונית לטובת שימור הסביבה, אולם החידוש האמיתי במסה זו הוא בהענקת מושגי הדיון האקולוגי אל תוך הדיון החברתי. במסה זו תבע בייטסון צורה חדשה של גמישות חברתית (social flexibility) המתחשבת ב'סביבות חברתיות', גמישות שפירושה בשבילנו; שמירה על איזונים חברתיים פנימיים וריסון 'מגמות עריצות', כלשונו, של אינטרסים פוליטיים וכלכליים ההורסים מרקמים חברתיים שבירים. בשורה של הדגמות התייחס לעקרונות של קיום חברתי המשקפים, לדעתו, אמנה של אקולוגיה חברתית, כמו למשל החלפת העיקרון הדרוויניסטי של 'שרידות הכשירים ביותר' (survival of the fittest) ב'שרידות האורגניזם והסביבה' (survival of organism-plus-environment). היציאה כנגד הגיון-הקפיטליזם הניו-יורקי בהרצאה שנישאה במחנה "האויב",⁴ הייתה אולי ניסיון ראשון, ומבחינה זו גם מהפכני, להעמיד אתיקה-אקולוגית-סוציולוגית, ובדיעבד גם תרבותית, המערערת על ההצדקה ה'מובנת מאליה' (מכוח המסורת הדרוויניסטית) של התחרותיות הקפיטליסטית ושל כלכלת הגלובליזציה כמעט עשור שנים לפני שמושגים אלה החלו לרווח. עם זאת יש לדייק ולומר כי כבר בשולי עבודתו המדעית של בייטסון הופיעו באירופה המערבית ובצפון אמריקה ניצניה של מחשבה אתית-אקולוגית רדיקלית, שהתנגדה למה שכינתה 'סביבתיות רדודה' (shallow environmentalism), אותה ייחסה לארגוני סביבה המשועבדים בתמימות, או שלא בתמימות, לְאינטרס הקפיטליסטי של כלכלת הגלובליזציה. הפרקטיקה של 'הסביבתיות הרדודה' פועלת בדרך של תשלום שוחד במותגים אקולוגיים (מוצרי מזון אורגניים, פארקים, שמורות טבע ותעשיות אקולוגיות

³ על יסוד השקפה זו היה מעורב בהצעת חוק משנת 1970 ראשונה מסוגה לפיה המשרד לאיכות סביבה המוקם במדינת הוואי בארה"ב יהיה משרד על שכפופים לו משרדי המדע, הפנים המסחר והתעשייה, ראה בספר עמ' 497-502.

⁴ הפרק "Ecology and Flexibility in Urban Civilization" נדפס במהדורת 1972 בעמ' 503-513 על יסוד הרצאה בכנס "Restructuring the Ecology of a Great City" שנערך באוקטובר 1970 בניו-יורק.

תיירותיות), ומחסלת במקביל סביבות טבע, נוף ותרבות. שימור הסביבה במובן הרדוד הוקע כ'עריצות-נאורה', המסבירה פנים לחלקים מהסביבה הקרובה לשם המשך ניצולן והריסתן של סביבות רחוקות. הרדיקליזם של המחשבה האתית האקולוגית החדשה תבע שינוי במיקוד הנושא של המחשבה על הסביבה, שעיקרו מעבר ממחשבה אנתרופוצנטרית למחשבה אקוצנטרית, שכינתה עצמה 'אקולוגיה עמוקה' (deep ecology) ותבעה שמירה על איזונים סביבתיים בלא התחשבות בתועלת הישירה או העקיפה לחברה. הרעיונות הללו הובעו לראשונה על ידי ארנה נאס (Arne Naess) ונדפסו בשנת 1973, שנה אחר שמהדורת ספרו של ג' בייטסון ראתה אור, כאילו היו המשך ישיר לחיבורו זה, אף כי לאורך שני העשורים הבאים, כמעט ולא ניתן היה למצוא מובאות ואזכורים לעבודותיו של בייטסון אצל אקולוגים רדיקליים.⁵ אפשר להבין את ההתעלמות מן המסורת האקו-אפיסטמולוגית של בייטסון (שעדיין דיברה על סביבה במושגים תועלתניים) על רקע הרצון לבצע מהפכה במחשבה על הסביבה האקולוגית, כשם שאפשר מאותו טעם להבין מדוע לא הוזכר בייטסון גם בספרו המילטנטי של פליקס גואטרי *שלוש האקולוגיות* (1989), אלא למצער במוטו לפרק הראשון ובהערה צדדית המציינת את עובדת ההתעלמות הזו בהצטדקות רפה.⁶ מכל מקום, גם באסכולה של 'האקולוגיה העמוקה' וגם בספרו של גואטרי הלך והתפתח הקשר בין המחשבה האקולוגית לאתיקה.

כדי לעצב אתיקה אקולוגית אימצה המחשבה האקולוגית את מושג 'האחרות' כבסיס למחשבה על הסביבה, שהאני אינו חלק ממנה, ולפיכך אינו יכול להמשיך ולהתייחס אליה כאל משאב בר-ניצול.⁷ אצל אנשי האקולוגיה העמוקה, וכמעט עשר שנים אחר-כך קיבל הדיון האקולוגי במושג הסביבה מובן תרבותי מובהק. מובן זה הוחדר לשיח האקולוגי כדרך של הקניית ערך חדש

⁵ Arne Naess, "The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary, *Inquiry*, 16 (Spring, 1973), pp.95-100.

⁶ המהדורה הצרפתית הראשונה לחיבורו של גואטרי ראתה אור בהוצאת Galilée בשנת 1989. המובאות על-פי המהדורה באנגלית: Félix Guattari, *The Three Ecologies*, (Trans. Ian Pinder and Paul Sutton), The Althone Press, London and New Brunswick, 2000. המוטו שמביא גואטרי מדברי בייטסון אומר: "There is an ecology of bad ideas, just as there is an ecology of weeds"

⁷ על הקשר בין המחשבה על האחר של לוינס ובין האקולוגיה העמוקה ראה Roger S. Gottlieb, "Ethics and Trauma: Levinas, Feminism, and Deep Ecology", באתר: <http://www.crosscurrents.org/feministecology.htm> pp1-23 מחברו הוא פרופסור ב'מכון הפוליטכני רוצ'סטר' שבמדינת מסצ'וסטס.

השיח האקולוגי על ספרות

ל'סביבה' לא כאל מערכת קינון, כלומר לא כאל כלי שהאדם שוכן בתוכו, אלא כאל ישות 'אחרת' אולי אף 'פרסונלית', השוכנת לצידו.⁸ ההודאה באחרות של הסביבה מכירה ב"אינטרסים" האוטרכיים שלה, במיוחד של הטבע הבלתי "ידידותי" - מדבריות או ביצות - או אלה של התרבות - החברות "הפרימיטיביות" גם אם אינן

מתקשרות ומספקות אינפורמציות מדעיות כמו השבטים ביערות הגשם של בורניאו, או אלה שביערות הגשם של ברזיל.⁹ ספרו של גואטרי הוקדש כמעט כולו להרחבה זו של מושג הסביבה האקולוגית למוכן אנתרופולוגי, כלומר אל סביבות חברתיות, הזכאיות להכרה ביחידאיות שלהן (singularization) מול הארגון הכלכלי הגלובלי (IWC= Integrated World Capitalism) המבקש לבלוע אותן אל תוך אחידותו המערבית.

שימור סביבות לא-מערביות הפך אפוא לחוד החנית של האקולוגים הרדיקלים בהיותו צורה של דאגה לסביבה באופן נטול אינטרסים, ולו גבוליים ביותר, וממנו התפתחו עמדות ניאורומנטיות של הגנה על צורות "מרוחקות" לא מערביות ובעיקר לא אורבניות של 'מסורות של מיעוטים', וחברות פְּרָה-קפיטליסטיות.¹⁰ חברות כאלה נטולות כל פוטנציאל של השתלבות במבנה

⁸ באופן פרדוקסלי ערערה בכך האקולוגיה הרדיקלית על אחד עקרונות היסוד של מדע האקולוגיה - עקרון הקינון (Nesting) - שהוא העיקרון המערכתי המרכזי של המחשב האקולוגי שבא להחליף את המבנים ההיררכיים של המיונים הקלאסיים במדעי הטבע. ערעור זה נובע, כמובן, מן הצורך לבנות מסד אתי על בסיס התייחסות לאחרות מוחלטת, ובדיעבד הוא מציב קושי בפני התאורטיקנים של ה-Ecoethics, שלא מצאתי התייחסות אליו.

⁹ במחשבה האקולוגית האוטילארית משועבדת המחשבה על שימור סביבות "עיונות" כפוטנציאל בלתי-מזוהה לתועלת אנושית, כמו למשל שימור נוף מדברי לטובת איכלוסו בחולי אסטמה אלרגים לצמחייה, או שימור התרבויות הפרימיטיביות לשם שאיבת מידע על סגולות רפואיות של צמחיית יערות הגשם. המוטיבציה לקנות יתרונות מן "המדע הפראי" שוכנת ברקע המפעלים האנתרופולוגיים של הסטרוקטורליסטים בשנות הארבעים כדוגמת קלוד לוי שטראוס.

¹⁰ דוגמה לכך היא המהלך הפופולארי של הפיכת המושג deep ecology למושג inner ecology בניסיון להציג את הפילוסופיות המדיטיביביות של המזרח כמנן צורה של טיפול בנפש כבסביבה פנימית. ראה למשל מאמר מאת חוקר דתות המזרח באוניברסיטה של מדינת סאן פרנסיסקו, ארה"ב:

Ronald Epstein, "The Inner Ecology: Buddhist Ethics and Practic" באתר: <http://online.sfsu.edu/~rone/Buddhism/Inner%20Ecology.htm> שהוא מאמר מורחב מגרסה נדפסת מאת המחבר: *Proper* "Cleaning Up the Pollution in Our Minds", *Dharma Seal*, No 7 (October 1985).

אבילוב ליפסקר

העכשווי של כלכלה גלובלית, והן מופת לצורה של צמיחה בקהילה קטנה המטפחת את תרבותה בלי לפגוע בערכים אקולוגיים סביבתיים דוגמת המסדר הפרנציסקני, הטאוואיזם, הבודהיזם, שבטי צייד ביערות הגשם, חברות המשחזרות את התרבות האינדיאנית ועוד.¹¹

אָקוֹאָטִיקָה, או אָקוֹמִיתוֹלוֹגִיָה?
כָּשֶׁר בְּךָ מְסַבֵּן
כְּסִבּוֹן מִשְׂפַח קָרָם-לַח
נִיחוּת מִי-גִלּוּחַ
רֵיחַ נְקִיּוֹן לַח
נְקִיּוֹן לֹא נֶכּוֹן מִלְכָּף...
(רמי דיצני, *אהבה רק אהבה*, עמ' 15)

היסוד לכל אופני ההזדהות המאפיינים את הפרקטיקות החברתיות והפוליטיות של פעילים חברתיים מאסכולת האקולוגיה העמוקה הוא בזיהוי של מצבים נטולי אלימות וטיפוחם (לרוב בחברות מרוחקות למרכזים של תרבות מערבית), או לחילופין זיהוי של מצבי אלימות מצד הארגון של הכלכלה הגלובלית והענקת חסות לקורבנותיו. למרות העובדה שהגישה הרדיקלית של האקולוגיה העמוקה היא כיום כבת עשרים וחמש שנים ומעלה, חדירתה אל השיח הישראלי כמעט ואיננו ניכר, למעט מאמר מתורגם מאת מרסלו דסקל: "האקולוגיה של המרחב התרבותי" שנדפס בעברית בראשית שנות התשעים. נקודת המוצא של מחבר המאמר אינה, כפי שאפשר לסבור מכותרתו, אקולוגית, אלא אנתרופולוגית-תרבותית, והיא נטועה בתוך דיון שיש לו מסורת מקבילה לדיונים אקולוגיים; מסורת המבקשת לערער על היררכיות תרבותיות באמצעות פתרונות אוניברסליסטים או באמצעות רלטיביזם רב-תרבותי. המחבר מגיע אל השאלה האקולוגית לא כצורך לבסס תחום שיח חדש, אלא, כפי שהוא מעיד בפתח דבריו, כאל דרך מוצא הממלטת אותו ממצוקה רגשית-מוסרית: הוויכוח הפילוסופי והאנתרופולוגי התוסס סביב שאלת הרלטיביזם מושך אותי מטעמים שאינם סקרנות אינטלקטואלית גרידא, או עניין פילוסופי טהור. הדבר

¹¹ ראה חיבור מסכם ועקרוני באגף זה של המחשבה על אקולוגיה עמוקה Devall, Bill and Session, George, *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, U.T. Peregrine, Salt Lake City, 1985. מאמר המתאר את התפתחות הרעיונות שהובילו לכתיבת חיבור זה: Timothy, W. Luke, "Deep Ecology: Living as if Nature Mattered", *Organization and Environment*, Vol. 15 Iss.2 (Jun 2002), pp.178-188.

השיח האקולוגי על ספרות

נובע בעיקר מדאגה אישית לגורלם של העמים והתרבויות ששרדו באמריקה. כשותף למסורת התרבותית המערבית, השליטה ביבשת, אני חש אחריות להרס המתמשך של חיי אדם ושל צורות חיים אנושיות בחלק זה של העולם. הרס זה, המתבצע בשם עקרונות "נעלים" כמו "התפתחות" ו"קדמה", מתרחש בקצב מסחרר בחלקים מסוימים של היבשת. בברזיל למשל, קצב הכשרתם של חוקרים ומתעדים של שפות הילידים אינו מדביק את קצב היעלמותם של אחרון דוברי השפות הללו, שטרם נחקרו. היעלמות זו, לבד מהמשמעות שיש לה מבחינת המורשת התרבותית האנושית, כרוכה בראש ובראשונה בסבל אנושי בל יתואר – של יחידים ושל קבוצות כאחד. ענייני העיקרי בנושא זה הוא לפיכך מעשי – לתרום לעצירתו של תהליך הרסני זה. אני מאמין שלשם כך יש צורך לבצע, מלבד פעולות פוליטיות מיידיות, גם שינוי מרחיק לכת בגישה. שינוי זה דורש, מצדו, ביקורת על תפישות מסוימות של השוואה תרבותית ושל אינטראקציה בין תרבותית, שעליהן הושתתו באופן מסורתי הגישה הרווחת וכן המדיניות הרשמית כלפי ילידים בארצות אלה. לאחר שייחשף טבען של תפישות אלה, יינחוו – כך אני מקווה – המדיניות והגישות שהונחו על בסיסן.¹²

כמו במחשבה הרדיקלית של האקולוגיה העמוקה נבנית ההצעה של דסקל על יסוד הפרדת המרחבים התרבותיים זה מזה, כמרחבים בעלי מרכזים נפרדים, כלומר כפרידה מהמחשב האתנוצנטרי של המערב, גם אם הוא תופש את עצמו כליברלי, וכמביא ישועה למרחבים תרבותיים אלה. בלא שהדבר ייאמר במפורש, משיקים דבריו של דסקל לשיח האקולוגי דווקא בנקודה שבו ניבע סדק במחשב האקולוגי, כלומר במקום שבו "שוכח" השיח האקולוגי את עקרון הקינון כדי לייצר אקואטיקה תרבותית מבוזרת. גוף המאמר שרוי כולו בתוך מסורת השיח המטפל בשאלות של יחסים בין-תרבותיים בהקשר של הוויכוח בין אוניברסליסטים ורלטיביסטים (עמ' 32 ואילך). למעט כותרתו המאמר אינו מסגל מבנים מטפוריים או קוגניטיביים של המחשב האקולוגי. הכותרת 'האקולוגיה של המרחב התרבותי' באה אפוא לסמן אפשרות של יחס חדש למערכות תרבותיות שכנות שהוסע על גבי

¹² מרסלו דסקל [מאנגלית: "סנדרוביץ וע' גל"] "האקולוגיה של המרחב התרבותי", *מטאפורה*, כתב עת לפילוסופיה, חוברת 3 (קיץ 1993), עמ' 23-40. המובאה מעמ' 23.

המחשב האקולוגי והונע על ידי אותה חרדה טעונת שליחות מוסרית שבפתח המאמר.

המחשבה על האקולוגיה כמטפורה – בשונה מ'מחשבה אקולוגית' - מציעה אלטרנטיבה של סדר עולם בלתי-היררכי שהפרקטיקה החברתית שלו מבקשת לשלול עמדות מעריכות, שופטות, ובדיעבד גם מדרגות. ביסודו של דבר מאמרו של דסקל מבקש לשוחח על תרבויות באופן שיעקוף את הצורך להכריע בין רלטיביזם מוחלט לאוניברסליזם מוחלט והמטפורה האקולוגית מסמנת אפשרות כזו.

האם אפשר להניח כי בשל האופי הבלתי-דוקטרינרי של השימוש במושג 'אקולוגיה של מרחב תרבותי', ובעיקר בשל אותו גילוי לב חרד ונוגע ללב שבפתיחת המאמר, ביקש כותב המאמר לפנות אל המטפורה האקולוגית כאל מקור של גאולה, כאל מסמן של סיפור ישועה פוסט-מודרני?

ההצעה לכך מבוססת על האפשרויות המוכרות לנו לפיהן נעשו גישות פילוסופיות ותורות מדעיות, למיתולוגיות ששפתן מורכבת מקונפיגורציות של מחשבה מומחשת. כך אירע לפסיכואנליזה שהמוטיבים של אדיפאליות, או הסימונים של האני כאיד, כאגו וכסופר-אגו והפרקטיקות של הרופא המטפל נעשו לצינינים מיתולוגיים (ופולקלוריים) של המדע הפרוידיאני, כלומר הפכו למפת התמצאות בחיים היום-יומית, לרשת של כיוונים, ולהסבר אטיולוגי – כלומר למיתוס באותו מובן של נוכחות המספרת על העולם ומסבירה אותו מתוך שהיא שוכנת בשפה בלא שיהיה צורך "להבין" את דקויותיה הדוקטרינריות.

גם המחשב האקולוגי - לאחר שלושים שנה של שיח אינטנסיבי, שנותב לאפיקים של פרקטיקות פוליטיות וחברתיות רבות עוצמה - נעשה ל-Ecomythology, לסיפור מעשה קוסמולוגי, וקוסמוגני שיש לו מוטיבים נרטיביים המסמנים אותו, ומהווים רשת של התמצאות פרה-מדעית לגבי ההמונים הניזונים ממנו, ואף יותר מכך חשים אותו - כשם שחשים מיתוס - כהויה נוכחת באלף עיניים ב"מציאות" הסובבת אותם. השיח הפוסטמודרני נטל חלקים מן האקולוגיה המסורתית (שהחשוב בהם הוא מושג הקינון והשייכות המוחלטת של המערכות זו לזו), ובאמצעות קונפיגורציות מוטיביות רקם אותם כסיפור מיתולוגי. ההסתכלות בסביבה באופן שמייחס אותה מידה של חשיבות לאירוע "קטן" ולאירוע "גדול" נעשתה לגורם מכונן בהבניה של המיתוס הזה. אם באמת חיסולם של מיקרו-אורגניזם באזור מוגבל באוקיינוס ההודי עלול לגרום להכחדה של לויתנים המצויים בסוף שרשרת מזון ארוכה, או כריתת יער עשויה לשנות

השיח האקולוגי על ספרות

משטר אקלים של יבשת, נמצא כי המעשה האנושי "הקטן", גם אם נעשה בלי-משים, מחולל אירוע קוסמי גדול. תכונה זו של 'אומניפוטנטיות עיוורת' היא אולי היסוד החשוב ביותר באקומיתולוגיה (Ecomythology) ומאפשרת את החלפתו של הפנתאון והגורל שבמיתולוגיה הקלסית בפעולה היום-יומית ובהשלכותיה על הסביבה. הקונפיגורציה האקומיתולוגית של 'אפקט כנפי הפרפר' המחולל טיפון - מטפורה מהפנטת ביופיה ומאיימת באפשרויותיה - מציינת דוקא בתמימותה המרפרפת, והפשוטה את עיוורונו האומניפוטנטית של המעשה הקטן. האקומיתולוגיה - בהפרזה מוקצנת ביחס למה שמכירים באקולוגיה כמדע - מפנה את תשומת הלב אל מבצעי ה"פשיעות" היום-יומיות התמימות כלפי הסביבה וכך מסמנת מחדש נקודת מרכז אנתרופוצנטרית שהאקולוגיה הרדיקלית ביקשה להתרחק ממנה. מצד אחד כמעט ואין התייחסות לאירועים אקולוגיים "גדולים" שמתרחשים מחוץ לשליטה האנושית (כמו למשל ההתפרצות של הר הגעש סנט-הלנה), ומצד שני נבנה הסיפור האקומיתולוגי על קטסטרופות זוחלות שמוצאן בהתנהגות היום-יומית. המדע האקולוגי סיפק לאקומיתולוגיה את הקשר העתיק בין 'מעשה נורא' שנעשה בלי-דעת לבין הקטסטרופה שבמיתולוגיות הקדומות בדומה לבצורת ותמותת הבהמות שבפתיחת 'אדיפוס המלך' לסופוקלס, אלא שעתה צָרוּר המעשה הזה בשקית האשפה הבלתי-ממוינת ובצינור המפלט הבלתי-מכוון של המכונית.¹³

כמו במיתולוגיות המסורתיות נוצרו גם באקומיתולוגיה קונפיגורציות מיוחדות המאייכות את האיזורים המדומיינים של העדן והגיהנום. האקוטופיה (ecotopia), העדן האקולוגי, הוא מקום חיונתן של חברות "פרימיטיביות" רחוקות מן המערב המתועש, סגורות בתוך עצמן וצורכות משאבים מן הסביבה בלא שידלדלו אותה. כבאותה ארקדיה הנחבאת בין הרים או בשדות-האילזיום הניצחיים, מציע העדן האקולוגי חזון של איזון אוטופי, ומביים Ecosystem בלתי מְדַלְדֵל, שמשאביו ממוחזרים זה את זה במעגליות נצחית. הגיהנום האקולוגי צוייר ככאוס של הרס הסביבתי (environmental crisis) שיגזור על מחולליו גלות מן העדן האקולוגי ההרוס של כדור הארץ וגלות אל כוכבים מאוכלסי מוטנטים

¹³ בחברות המטפחות אתוס אקולוגי כפייתי באמצעות האקומיתולוגיה מקפידים על מְחִזּוֹר האשפה הפרטית של אזרחיה באמצעות הפרדתה הקפדנית לכל מרכיב אורגני ואנאורגני שלה, ואילו את האשפה הקולקטיבית - הרעלים הכימיים והפסולת הגרעינית - פורקים במרחב האקולוגי של מדינות העולם השלישי. האקומיתולוגיה חיה במרחב היו-יומי כנוכחות מפקחת על הפרטים הקטנים ומכסה בכך על הליכים שיש להם השלכות על אקוסיסטמות גדולות.

חולניים, הצורכים משאבים טבעיים ממקורות מלאכותיים.¹⁴ באקומיתולוגיה יכול הגיבור לשנות את הגיהנום האקולוגי באותו אופן שבו הוא יכול להרוס את העדן האקולוגי; באמצעות התנהגות כפותה למעשים הנכונים שיחזירו את המערכת לאיזונה. מה שהיה במיתולוגיה ובדת מעשה תיאורגי-טכסי (התפילה, ההשבעה, הקורבן) נעשה באקומיתולוגיה לפעולה ישירה (מיון אשפה, שימוש במוצרים מחמרים ממוחזרים) שבאמצעותה מביא האדם ישועה לעולם. האקולוגיסטים נעשו למסדר המסומן בבגדים מאריגים טבעיים בטעם, צרכנים של תרבות אתנית, ומחדשי ה- new age בנהייה אל המיסטיקות הבלתי-דתיות של המזרח. למרבה הפרדוקס נעשתה ההתנהגות האקולוגיסטית לצורה נוספת של אוניברסליות מערבית שממנה ביקשה האקולוגיה הרדיקלית להתרחק.

האקומיתולוגיה העמידה אתוס מיתולוגי משלה. חלקים גדולים של האתוס הזה קשורים בערכים של 'נקיות', מקצתם כרוכים באמת בשמירת סביבה, אולם רובם שייכים לאסתטיקה של ערכי נוף וטבע שמוצאם בתמונת העולם האקוטופית המערבית ואין להם דבר עם אקולוגיה.¹⁵ ניתן לבחון באיזו מידה פרקטיקות כאלה של שמירה על נקיות משויכים באמת לאקולוגיה על פי קריטריונים של שמירה או של הפרת איזון אקולוגי: אבדן בתי-גידול, הכחדת מינים, פגיעה בתפקוד מערכת אקולוגית.

הנקיות האקומיתולוגית התפתחה מתוך תפיסה קלאסית שראתה ביחסים האקולוגיים שבאוכלוסיות בוטניות וביולוגיות התפתחות בתנאי סביבה קבועים, יחסית, ובטבע בלתי-מופר השרוי בסדר ובהרמוניה. האקולוגיה המודרנית מכירה

¹⁴ דוגמא פופולרית ידועה לסוג זה של אקומיתולוגיה היא סרטו של הבמאי Paul Verhoeven שכונה בעברית 'זכרון גורלי', Total Recall (1990) נעשה על-פי תסריט של Philip K. Dick: "We Can Remember it For You Wholesale". בסרט ששימש מודל חיקוי לרבים אחריו, כוכב מארס הוא גיהנום אקולוגי, שבו השמים כוסו ברקיע מתכת כדי להגן על אוכלוסייתו מקרינה מוגזמת, והמים מופקים מטורבינות ענק. הגיבור משיב לכוכב איזון אקולוגי נוסח כדור הארץ על ידי פיצוץ הטורבינות והשבת המים לשמיים – מעין בריאת המים העליונים שבספר בראשית. האומניפוטנטיות של הגיבור האקומיתי מאפשרת לו פעולה הרסנית ופעולה בונה באותה מידה של עוצמה קוסמית, התלוייה במעשה פשוט.

¹⁵ נקיונו של נוף אקוטופי מערבי אין לו דבר עם שמירה על אקולוגיה סביבתית. הגנגס רווי בהפרשות אדם ובגופות מתים, אולם, כפי שהראה לאחרונה המחקר המדעי, בשל מציאותם של מיקרואורגניזמים מימיו טובים לרחצה ולשתייה לאוכלוסיה החיה על גדותיו. באקומיתולוגיה המערבית מעורבת הדחייה מ"לכלוך" עם סכנת הזיהום, אף על פי שאין זהות בין השניים. זיהום הוא גורם המשנה את האיזון האקולוגי בשעה שליכלוך הוא ציין תרבותי המשתנה מסביבה תרבותית אחת לשנייה.

השיח האקולוגי על ספרות

בחיכות ההפרעות והאירועים הקטסטרופליים כגורמים אקולוגיים המכוננים התפתחויות בלתי צפויות באוכלוסיות אלה. יותר מכך, מאז שנות השבעים הוכרו באקולוגיה המודרנית המצבים של הפרעות ואי-שווי-משקל כגורמים מסבירים את התופעות של מגוון בטבע – שהשמירה על חופש התפתחותו היא אחת מן המטרות המרכזיות של האקולוגים.¹⁶ נמצא אפוא כי מערכת הערכים של האקולוגיה החברתית הנגזרת מן ההסברים של האקולוגיה כמדע, אינה חופפת למערכת הערכים הגזורה מתמונת העולם האקוטופית של האקומיתולוגיה, ובכל זאת זו האחרונה – האקומיתולוגיה – קובעת במידה רבה יותר את יחסו הערכי של העולם המערבי לסביבה האקולוגית הפיסית והחברתית.

את המבחן לשתי צורות אלה של תרגום האקולוגיה לפרקטיקות חברתיות ותרבותיות יש להפעיל על האופן שבו נעשים נסיונות להחדיר את השיח האקולוגי אל השיח התרבותי בכלל או אל השיח על ביקורת הספרות בפרט. אין המדובר בהשאלות מטפוריות חד-פעמיות של מושגים אקולוגיים אל השיח הביקורתי כמו החדרת המושג 'אקלים דעות' או 'אקלים ספרותי', שהן בעלות חשיבות להבנת תולדות ההתפתחות של המחשבה האקולוגית על התרבות, אלא להצעות עקרוניות המבקשות למדל את השיח הביקורתי בדוגמת השיח האקולוגי.¹⁷ ניסיון חלוצי ומפתיע כזה הוצע בראשית שנות השמונים על ידי המבקר ישראל כהן במסה שהעניק לה את השם "ביקורת על מבקר ספרות" (דבר, 16 באפריל 1984) ובכינוסה בספר כונתה בשם "האקולוגיה בתחום הביקורת".¹⁸ לעת כתיבתה היה י' כהן מעודכן במגמות העכשוויות של האקולוגיה החברתית והתרבותית כפי שהוא עצמו מעיד: "האקולוגיה היא תורה שהגיע היום למרום התפתחותה וכבר הסתעף ממנה המושג אקולוגיה חברתית ואנושית, ולדעתי ניתנה הרשות לשתול אותה גם בשדה הביקורת הספרותית ולכנותה בשם: אקולוגיה בתחום הספרות והביקורת", אלא שאת מעשה ההשתלה הזו ביקש לפתוח דווקא מכיוונה של האקואַטיקה, בשאלה מוסרית שהטרידה

¹⁶ ראה על כך: אבי פרבולוצקי וגד פולק, *אקולוגיה: התיאוריה והמציאות הישראלית*, כרטא, ירושלים 2001, עמ' 508; 576.

¹⁷ ראה סקירה היסטורית והצעה למודל אקולוגי תרבותי: אבידב ליפסקר, "השיח על הרפובליקה הספרותית והשיח האקולוגי על הספרות", *מכאן*, כתב עת לחקר הספרות העברית, כרך ג, אוניברסיטת בן גוריון בנגב (דצמבר 2002, חורף תשס"ג), עמ' 5-32.

¹⁸ המסה נדפסה שנית: ישראל כהן: "האקולוגיה בתחום הביקורת", *עיונים ותגובות*, עקד, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 11-23. מראי המקום על פי נוסח זה. על גבי עטיפת הספר נכתב "ישראל כהן החשיב במיוחד את מסתו זו וקיווה שתועיל במשהו לטהר את האווירה הספרותית בארץ". מסתו של מרסלו דסקל "האקולוגיה של המרחב התרבותי" נדפסה בעברית מאוחר יותר בכתב העת *מטפורה* (קיץ 1993).

אותו ביחס לאורח ההבעה ותרבות הדיון והביטוי בביקורת הספרות העברית. בשורה של מובאות מטובי המבקרים הדגים כהן לשון של גידופים שהביקורת העברית רוויה בהם מאז ימי אברהם אורי קובנר ואברהם פאפירנה ועד לימי כתיבת מסתו בראשית שנות השמונים, ותבע לנקות את המרחב האקולוגי התרבותי:

סוד חיותה של יצירה ביקורתית והשפעתה גנוז באקלים המקיף אותה. הביקורת משכנת את הקורא בה באיזור-מגורים נפשי ופותרת נוף-מראות לעיניו. לפיכך יש להקפיד בשמירת תנאי הנקיון, שכל זיהום פוגע בנשימה החפשית של השרוי בתוכם. ומצוות הנקיון חלה על מעשי המבקר, המחשבה והביצוע: טהרת הכוונה, דיון צח, ריסון וזהירות, בין שאתה מסכים להם בכל לב ובין שאתה חולק עליהם או שוללם. אכן נקיון-כתיבה הוא אח לנקיון-דעת [...] לצורך העמקת הבירור יורשה לי להסתייע במונח, הלקוח ממקצוע אחר, שלדעתי עשוי הוא לתרום להבנת החזיון הזה ותקנתו. כוונתי לענף בכיולוגיה, המכונה בשם אקולוגיה. זו מושגת, כידוע, ביחסי-הגומלין בין האורגניזמים לבין סביבתם הדוממת והחיה (אקלים, קרקע, מידבר, בעלי-חיים, צמחים נוף, ים, יערות, קור, חום, ביצות, ניסויים גרעיניים, תיעוש, מלחמות, מחלות, וכו'). במרחב-מחיה מעורטל זה נולדים ומתגדלים האדם ובעלי-החיים. האקולוגיה חותרת להביא ככל האפשר לידי איזון בין התנאים והגורמים העויינים השונים של הטבע הדומם, הצומח והחי, מפני שבלעדיו יהיו נידונים לכליון, לבצורת, לרעב, למגיפות, לדלדול ולמרעין בישין אחרים. איזון זה מחייב תכנון הסביבה הטבעית על ידי עקירת הגורמים השליליים, כגון גירוש חיות-טרף, ייבוש ביצות, טיהור האוויר, הרחקת תנאי זיהום, עבודת הבראה מתמדת, השבחת תנאי הקיום והגידול וכיוצא בזה. בעברי לתחום הביקורת, שהוא נושא דיוננו, ברצוני להדגיש דגש חזק, שגם מצבה של הביקורת מחייבנו לאקולוגיה, כלומר ליצירת סביבה בריאה ונטולת משחיתים. שכן ביקורת הספרות והאמנות עוסקת ביצירה וביוצרים חיים ורגישים; היא משמשת להם בית-גידול כדרך שהיא מטפחת את כלי קיבולם ועיכולם של קהל הקוראים והמשכילים ואת רמת התרבות של האומה. לפיכך היא צריכה להיות משוכנת בסביבה מתאימה.

בדרך הצגת האקולוגיה כתת-תחום של הביולוגיה, ובעיקר כתחום מתערב ב"השבחת הסביבה" ובהרחקת אוכלוסית הטורפים, ניכרת ההשקפה האקולוגית המסורתית דווקא – זו שראתה את הטבע כישות מאוזנת נטולת איומים אלימים. מכל מקום התביעה לנקיון בתחום האקולוגיה הביקורתית ניטלה מהאקוטופיה הרווחת כתמונת תרבות שניזונה מאקומיתולוגיה קלאסית. הצד הבולט

השיח האקולוגי על ספרות

באקוטופיה הוא החדרתו מחדש של הסדר ההיררכי הערכי אל הטבע, לא כסדר של קינון (הרכיות של גודלכמקובל באקולוגיה) אלא הרכיות של חשיבות ובמיוחד תועלתיות. החיה הטורפת, הביצה וגורמי המחלות עומדים בתחתית הפירמידה בעוד שמרכיבי הנוף האקוטופי "הנקי" המסודר והמאוזן עומדים בראשה. ההצעה המהפכנית של ישראל כהן החליפה את מנגנון ההסבר של האקולוגיה באתוס של האקומיתולוגיה. כהן סימן את השיח הכוחני הביקורתי כמרכיב בעייתי, אולם לא זיהה את מוצאו בתיאורית 'הרפובליקה הספרותית', שמסבירה תהליכים של אירועים ספרותיים באמצעות מודל אלים של התמודדות כוחות. הרפובליקה הספרותית היא אובייקט הכרחי בתוך המערך האקולוגי הספרותי, אף שאין היא מספקת את מלוא ההסבר לתהליכים הספרותיים שאנו מבקשים להבין באקוסיסטמה התרבותית. את הצד הזה של הרחבת הגורמים המשתתפים בעיצוב הסביבה הספרותית דווקא זיהה כהן באינטואיציה מצויינת, כשתיאר בפירוט רב מהו, לדעתו, בית-גידול תרבותי וסביבה תרבותית במושגים אקולוגיים. אלא שבשלב מוקדם מאוד העביר את הדיון מן השאלה הזו אל המקום הנפשי, האתי המוטרד שבו – אל אי הנחת ממצב נקיונה של השפה הביקורתית.

נמצא אפוא שיש קשר בין דילוג על מנגנוני הסברה אקולוגיים אל אקואטיקה לבין כינון תמונת עולם אקוטופית "נקייה". הקשר הזה, שהוא לעיתים מזומנות פְּשָׁל, שוכן כאפשרות רדומה בתרבות, והוא מגיח מדי פעם או על ידי הנחות יסוד אנטי-אקולגיסטיות, הרכיות, או על ידי אותו מעשה "דילוג" על הסבר אקולוגי וניסיון לעצב בלעדיו אקואטיקה. הדוגמא הבוטה ביותר לכך הוצגה במחקר מבריק מאת בועז נוימן שבו הוא מפרק את האקומיתולוגיה הנאצית למרכיביה ומראה כיצד "האקולוגיה ההיררכית" של הנציזם מסווגת את עולם החי לנחותים (מכרסמים, זוחלים, וחרקים) ולאצילים (חיות הבית ובהמות המשק), כשם שסווגה גם את הגזעים של בני-האדם, ובכך הכינה אידיאולוגית ולאחר מכן גם פרקטית מרחב אקולוגי וסביבה "נקיים" הנחוצים לצמיחתה של "תרבות עילית". הפרקטיקות של ניקוי וטיהור קשורות באקומיתולוגיה הנאצית בכינון אקוטופיה שגם השפה שלה מטוהרת – שפה אויפמיסטית – הנמנעת מציון מפורש של הפרקטיקה המטהרת ועוקפת את משמעויותיה הזדוניות באמצעות כינויים נקיים והסתוות מאחרי ראשי-תיבות. בכך מבטיחה האקומיתולוגיה שאוכלוסייה "הנקיים" לא יוחררו מהזיהום האתי שהם עצמם מודעים לזוועה שבו.¹⁹

¹⁹ בועז נוימן, **ראיית העולם הנאצית: מרחב. גוף. שפה**. אוניברסיטת חיפה, ספרית מעריב, חיפה ותל אביב, תשס"ב, במיוחד עמ' 77-81. על אויפמיזם ראה שם, עמ' 268.

אבידב ליפסקר

המערכת התרבותית לא תוכל לחמוק מאלימויות מפרות איזון, כפי שהמערכת האקולוגית צפויה במחזוריות, שאותה אנו מכירים בתדירות שונות, להיקלע להפרעות כאלה (שטפונות, שריפות, התפרצויות געשיות), שכיום אנו תופשים אותן כפורייות ואולי הכרחיות מנקודת ראות אקולוגית. ייתכן כי הפרות אלימות כאלה בתוך המבע הספרותי (הסטירה, הפרודיה, הפיליטון אך בעיקר פריצות טאבו בדקורום של הלשון הספרותית) כמו גם ברפלקסיה הביקורתית עליו (הביקורת האלימה נוסח ק' קראוס או ב' קורצווייל למשל) הכרחיות באותה מידה לצמיחה של זנים תרבותיים. אקוטופיה שמוצאה מאקומיתולוגיה לא תוכל לספק דגמים אתיים יציבים ותקפים שמהם ניתן לכוון אקואטיקה בין שמדובר בתחום האקולוגי ובין שמדובר בתחום ביקורת הספרות.